International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(4): 108-110

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(4): 108-110
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 20-05-2024
Accepted: 19-06-2024

Prahallad Mishra
Department of Sanskrit, Working as Guest Faculty at Kalahandi University, Odisha, India

Corresponding Author:
Prahallad Mishra
Department of Sanskrit, Working as Guest Faculty at Kalahandi University, Odisha, India

अनुप्रास अलङ्कार वेशिष्ठयम्

Prahallad Mishra

प्रस्तावना

लक्ष्यण- "अनुप्रास सब्दसाम्य बेषम्योपि स्वरस्य यत्" ।॥

अनुप्रासः शब्दसामयं वेषम्येऽपि स्वरस्य यत्। यत्र व्यञ्जनानां वर्णानां रसाद्यनुगतत्वेन पुनरावृत्तिः, तत्र अनुप्रासः साहित्यदर्पणेऽयं पञ्चविधः अनुप्रसः शब्दः 'अनु + प्र + अस' योगात् निर्मितः । अत्र 'अनु' इत्यस्य अर्थः 'पुनः', 'प्र' इत्यस्य अर्थः 'तीव्रता' अथवा 'अतिशय' तथा 'आस' इत्यस्य अर्थः- 'उपविष्टः / आगमनं / धारणम्' इति । वर्णसंयमनुप्रासः" अर्थात् यदा कस्मिन्चित् पद्ये कस्मिंश्चित् क्रमेण विसर्गवर्णस्य पुनः पुनः आवृत्तिः भवति तदा तस्य अलङ्कारालंकारः इति गण्यते ।

ईश्वरः भक्तानाम् उग्रभयान् निष्कासयति। वर्तमानश्लोके प्रयुक्तानां शब्दानां आदौ 'भ' अक्षरं पुनः पुनः प्रयुक्तम्, अतः अत्र अलङ्करत्वं मन्यते ।

"चारुचन्द्रस्य लीलाकिरणाः जलभूमौ क्रीडन्ति स्म।"
वर्तमान श्लोके 'च' अक्षरस्य पुनः पुनः प्रयोगात्अलङ्कारः भवति ।
*श्वः त्वं को मृदुकुसुमवने मधुवृष्टिं करोषि।"
अत्र 'क' अक्षरस्य पुनः पुनः प्रयोगात् अलङ्कारः अनुप्रसः अलङ्काराः सन्ति।
भगवान ! दुःखाः पलायन्ते, देशस्य जनाः प्रफुल्लन्ते।
अस्मिन् 'भ' 'ग' (भ-ग) अयं वअपि द्विवारं आगतः। अक्षरद्वयस्य अलङ्कारः । र्णसमूहः द्विवारं आगतः। तथा च अन्ते (फ-ल) अयं वर्णसमूहःविराति विवेक विमल विज्ञान।भारत भारती मंजू मराली।

अस्मिन् भ, र, त इति त्रयाणां वर्णानां समूहः द्विवारं प्रादुर्भूतः छोर्टि है गोरति वा अहिरस्य चोर्ति वा।

कः ग्राहकः गुलाबस्य मधुरगन्धं नष्टवान् । मोही मोहि मेरा मन मोहन माय है गयो।

चण्डुस्य मामा चण्डुस्य मातुलस्य मसालेदारचटनीम् रजतचम्मचेन खादितवान्। अलम् पूर्वक कृ-धातोः घञ् प्रत्यययोगेन अलंकारशब्दः निष्पद्यते, यस्यार्थः अलंकरोति । यथा कटक कुण्डल-हारादि- आभूषणानि कामिन्यै सौन्दर्य प्रयच्छन्ति, तथैव अनुप्रास-यमक-उपमाद्यलंकारा- कविताकामिनीम् अलंकुर्वन्ति, येन कविताकामिनी कुरूपा सत्यपि सौन्दर्यमवाप्नोति ।

आचार्यः मम्मटः अलंकारान् परिभाषमाणः लिखितवान् यत्
उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलङ्कारास्ते अनुप्रासोपमादयः ॥

अर्थात् ये काव्ये विद्यमानं रसं शब्दार्थरूप-अङ्गैः उत्कर्षयुक्तं विदधति ते अनुप्रासयमक-उपमादयः हाराद्यलंकारवत् काव्यं विभूषयन्ति । अपनुप्रासालङ्कारं प्रदर्श्यताम् । उत्तरम्- वर्णसाम्यमनुप्रासः अर्थात् वर्णानां समानता एव अनुप्रासअलंकारोऽस्ति। प्रथमतः छेकगतभेदेन अनुप्रासालंकारः द्विधा भवति - 'छेकवृत्तिगतो द्विधा "। परन्तु पदानां समानताकारणात् अनुप्रासालंकारस्य तृतीयो भेदः लतानुप्रसेऽपी भवती। इत्यमत्र त्रिविधस्य स्वरुपम् उदघावथते ।

अनुप्रसअलङ्कार स्वरुपं

(i) छेकानुप्रासः अनेकवर्णानां सकृद् आवृत्ति रूपसमानता छेकानुप्रासो भवति । 'सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः । उदाहरणम्:

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दधेकामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ।।

अत्र, 'स्पन्दमन्दी' इत्यत्र 'न' - 'द' वर्णयोः तथा 'कामपरिक्षामकामिनी' अस्मिन् पदे 'क'-'म' वर्णयोः सम्यक् तेनैव क्रमेण आवृत्तिः सञ्जाता विद्यते ।

(ii) वृत्यनुप्रासः एकवर्णस्य तथा अनेकवर्णानाम् अनेकधा आवृत्तिसाम्येसम्भूतेवृत्यनुप्रासऽलंकारः व्यंञ्जनवर्णस् अनेकवारमावृत्तिः जाताऽस्ति ।

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला||

(iii) लाटानुप्रासः तात्पर्यमात्रेण भेदे सति शब्दानुप्रासः लाटानुप्रास अभिधीयते - शाब्दस्तु लाटानुप्रास भेदे तात्पर्यमात्रतः 'पदानामनुप्रासकारणात् अयं पदानुप्रासोऽपि कथ्यते
उदाहरणम्:

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ||

उक्त उदाहरणे अनेकपदानामावृत्तिरस्ति, पूर्वार्द्ध 'तुहिनदीधितौ' दवदहनत्वं विधेयम्, उत्तरार्द्ध 'दवदहने' तुहिनदीधितित्वं विधेयम्। अत अत्र लाटानुप्रास आस्ते ।

(iv) श्रुत्यानुप्रासः यत्र समानोच्चारणस्थानयुक्ताः अधिकाः वर्णाः एकत्र प्रयुक्ताः, येन भाषायां लालित्यः सृज्यते, तत्र श्रुत्यनुप्रासः इति कथ्यते। वा, यत्र कर्णप्रीत्यक्षराणां पुनरुक्तिः भवति तत्र श्रुत्यनुप्रास अलंकार इत्युच्यते।

(v) अन्त्यानुप्रासः छन्दस्य अन्ते अक्षराणां पुनरावृत्तिः यत्र भवति तत्र अन्त्यानुप्रास अलङ्कारः द्व्यधिकशब्दानां वा वाक्यानां वा श्लोकानां वा अन्ते व्यञ्जनानां मध्ये अन्तिमयोः स्वरयोः पुनरुक्तिः भवति तदा अन्त्यानुप्रास अलङ्कारः भवति ।

हितोपदेशः अनुप्रासअलङ्कार मन्वेषणम्

विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे, द्वितीयाद्रियते सदा ।।

अन्वयः शास्त्रस्य बिद्या शास्त्रस्य बिद्या द्वे प्रतिपत्तये आद्या ब्रुद्दत्वे हास्याय, द्वितीया सदा आद्रीयते।

अनुप्रासलङ्कार गृहीत वाक्यं शास्त्रस्य बिद्या, शस्त्रस्य बिद्या द्वे बिद्ये प्रतिपत्तये।
व्याख्या - "शास्त्रस्य ", "शास्त्रस्य "

श्लोकेऽस्मिन् 'शास्त्रस्य', 'शास्त्रस्य' च पदद्वयेत 'श' 'स' इति व्यञ्जनवणः द्वयं क्रमेण उशच्यार्थते । अतः अत्र अनुप्रासलङ्कारः बिधियते।
गुणीगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रामाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुनिति वद बन्ध्या कीदृशी भवती।।

अन्वेय: गुणिगणगणना आरम्भे ससम्भ्रमात यस्य कठिनी न पतति तेन अम्वा यदि सुतिन वध्या कीदृशी भवती वद।

अनुप्रासलङ्कार गृहीत वाक्यं: गुणिगण गणना आरम्भे समम्भ्रमात् यस्य कठिनी
व्याख्या - गुनिगण गणना

श्लोकेऽस्मिन् "गुनिगण गणना " इति पदेन 'ग' 'ण' इति व्यञ्जनवणः द्वयं क्रमेण उशच्यार्थते । अतः अत्र अनुप्रासलङ्कारः बिधियते ।
यस्य कस्य प्रसूतोऽपि गुणवान् पूज्यते नरः धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ।।

अन्वय: यस्य कस्य प्रसूतः अपी गुणवान नरः पूज्यते। वैश विशुद्धोऽपि निर्गुणः धनुः किं करिष्यति ।
अनुप्रासलङ्कार गृहीत वाक्यं यस्य कस्य प्रसूतः अपी गुणवान नरः पूज्यते।
व्याख्या:- 'वैश "विशुद्धोऽपि '
श्लोकेऽस्मिन् "वैश" "विशुद्धोऽपि" इति पदेन' व' 'श' इति व्यञ्जनवणः द्वयं क्रमेण उशच्यार्थते । अतः अत्र अनुप्रासलङ्कारः बिधियते ।
गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य मवन्ति दोषाः । आसाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्ती उपेयाः

अन्वय: गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, तेनिर्गुणंप्राप्यदोषः भवन्ति, आस्वाद्यततोयाः नद्यः प्रवहन्ति, समुद्रम।आसाद्य अपेयाः भवन्ति ।
अप्रासलङ्कार गृहीत वाक्यं गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य दोषः भवन्ति,
व्याख्या:- "गुणा " "गुणज्ञेषु"
श्लोकेऽस्मिन्' गुणा', 'गुणज्ञेषु' इति पदेन 'ग' 'ण' इति व्यञ्जनवणः द्वयं क्रमेण उशच्यार्थते । अतः अत्र अनुप्रासलङ्कारः बिधियते ।

शोकस्थानसहस्त्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ।।

अव्यन: दिवसे दिवसे शोक-स्थान- सहस्राणि भय-स्थान- शतानि च मुहम् आविशति न तु पण्डित
अनुप्रासलकर गृहित धाख्या दिवसे दिवसे शौक स्तान -सहस्राणि भय-स्थान शतानि च मुहम् आविशति

व्याख्या: दिवसे "दिवसे'
श्लोक डस्मिन् 'दिवसे', 'दिवसे' इति 'पदेन 'द' 'व' 'स' इति व्यञ्जनवर्ण द्वयं क्रमेण उशच्यार्थते । अतः अत्र अनुप्रासलङ्कारः बिधियते ।

सन्दर्भ सूची

1. सा.द (ओ.अ) साहित्य दर्पण (ओडिआ अनुबाद)
2. सा.द (प्र. पा) - साहित्य दर्पण (प्र. पा) प्रमोद पाढी
3. स. नि. स - संकृत निवन्ध सातकम् (क. द) कपिल देव द्विवेदी
4. हि. उ- हितोपदेश (प. ना) पण्डित नारायण
5. हि. उ- हितोपदेश (प. प) प्रोमोद कुमार पाढि